

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.195; 347.9

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2021.3.17>

Г. М. Устінова-Бойченко

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

Н. О. Барабаш

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-політичних та економічних дисциплін
Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

О. Г. Привиденцев

аспірант кафедри цивільного процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню інституту присяжних як однієї з форм здійснення судочинства. Для кожної демократичної держави важливими є реалізація інститутів народовладдя та доступність громадськості правосуддя. В Україні інститут присяжних є порівняно новим юридичним явищем і перебуває в стані реформування та розвитку, регулюється статус, форма участі, порядок допуску присяжних кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним та спеціальним законодавством. У кримінальному процесуальному законодавстві суд присяжних фактично виступає альтернативною формою складу суду для розгляду кримінальної справи. Натомість цивільне процесуальне законодавство передбачає участь присяжних як імперативну форму судочинства для деяких категорій справ окремого провадження.

Кримінальним процесуальним законодавством закріплюються умови розгляду кримінальної справи судом присяжних, до яких відносяться: обвинувачення особи у скоєнні злочину, за яке може бути передбачене довічне позбавлення волі, та наявність клопотання обвинуваченого про розгляд його справи за участю присяжних. Обов'язок роз'яснити обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, можливість та особливості розгляду кримінального провадження стосовно нього судом присяжних покладається на прокурора та суд. Таке роз'яснення має бути зроблено наприкінці досудового розслідування, а також у підготовчому провадженні.

Нормативне визначення часу роз'яснення обвинуваченому про можливість розгляду справи судом присяжних є запорукою справедливого та законного судового рішення по справі. Для розгляду справи судом присяжних важливою є процедура відбору присяжних, що складається з трьох основних етапів, зміст кожного з яких утворює низку послідовних організаційних і процесуальних дій. Досліджуючи місце інституту присяжних, можемо зазначити, що цей інститут є важливим для реалізації демократичних принципів та постійно модернізується, враховуючи євроінтеграційну спрямованість нашої держави.

Ключові слова: присяжні, кримінальне судочинство, цивільне судочинство, правосуддя, справи окремого провадження, злочини, за які передбачено довічне позбавлення волі, відбір присяжних, суд присяжних.

Постановка проблеми. Згідно з Конституцією України єдиним джерелом влади у нашій державі є український народ, і відповідно до виконавчої та законодавчої гілок влади він здійснює її за допомогою представницької і безпосередньої демократії. Щодо судової влади, то відповідно до ст. 124 Конституції України народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [1]. Інститут присяжних виступає однією із форм правосуддя та є результатом судової реформи в Україні, який прийшов на зміну народним засідателям. Це порівняно новий інститут участі народу у здійсненні правосуддя, тож потребує додаткового аналізу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що питання запровадження і функціонування інституту присяжних розглядалися в роботах Ю.М. Грошевого, І.В. Гловюк, А.Б. Войнарович, О.В. Капліної, Р.П. Качур, О.В. Крикунова, Р.О. Куйбіди, О.П. Кучинської, А.Г. Маланюка, В.Т. Маляренка, В.О. Попелюшка, О.Б. Прокопенка, І.О. Русанової, А.А. Солодкова, В.І. Теремецького, В.М. Тернавської, В.М. Тертишника, О.Г. Шило, С.Г. Штогуна, В.М. Щерби, О.Г. Яновської та інших.

Мета статті – дослідити стан, особливості функціонування та перспективи розвитку суду присяжних в кримінальному та цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. В реалізації судової влади представники народу відіграють важливу роль, оскільки вони збагачують суд своїм життєвим досвідом і ціннісними орієнтаціями суспільства, що створює передумови підвищення авторитету судової влади. В судових системах світу існують дві моделі участі народу в судовому провадженні: суд шефенів та суд присяжних. Романо-германській правовій системі притаманний суд шефенів, які спільно з суддями вирішують питання факту та права під час судового розгляду. В країнах англосаксонського права поширеним є суд присяжних, які, на відміну від шефенів, вирішують тільки питання факту, а вирішення питань права належить до компетенції професійних суддів. Кожна з моделей участі народу в судовому засіданні має суттєві процесуальні особливості розгляду справ спільними судовими складами, а категорії справ, котрі розглядаються за участю представників народу, визначаються процесуальним законодавством і становлять найбільш складні цивільні та кримінальні справи [2, с. 198].

Під час впровадження перетворень судової влади Україна завжди враховувала досвід розвинених країн, які повністю забезпечують реалізацію прав, свобод та інтересів громадян. Наслідуючи приклад країн європейського континенту, Україна запровадила інститут присяжних, функціонування якого здійснюється на підставі норм цивільно-процесуального, кримінально-процесуального та спеціального законодавства.

Франція була першою країною, яка запровадила суд присяжних. У 829 р. король Луї Піус, проводячи судові реформи, створив інститут присяжних, а після норманського завоювання в 1066 р. такий інститут з'явився у Великобританії [3].

На території сучасної України інститут участі громадськості у здійсненні судочинства зароджувався та розвивався поступово, тільки після досягнення певної зрілості держави він став спроможним проявитись у вигляді інституту присяжних. Судово-правова реформа 1864–1865 рр. допомогла йому перейняти кращі традиції англійського та французького підходів до розуміння та формування суду присяжних [4].

Упродовж розвитку української державності та перебування українських територій під контролем інших держав інститут присяжних зазнавав змін, форм вираження та навіть змінював назву.

Функціонувати на території незалежної України інститут присяжних почав з моменту внесення до кримінального процесуального законодавства змін, з 20 листопада 2012 р., відколи ст. 31 Кримінального процесуального кодексу України встановила підстави розгляду кримінальних справ судом присяжних [5].

Остаточо інститут присяжних на територію нашої держави повернувся із внесенням змін до Конституції України 2 червня 2016 р. З цього моменту інститут народних засідателів було повністю скасовано, і єдиною формою безпосередньої участі народу в здійсненні правосуддя стали присяжні [1].

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» присяжні залучаються до участі у розгляді цивільних та кримінальних справ у судах першої інстанції [6].

Імперативне визначення інстанційності зумовлює теоретичне і прикладне питання: якщо в суді першої інстанції кримінальне провадження розглядалося судом присяжних і цим складом суду винесено вирок, у випадку оскар-

ження цього вироку в апеляційному чи касаційному порядку чому не передбачено створення суду присяжних в апеляційній чи касаційній інстанціях? [7, с. 142]. Таке питання на сьогодні є актуальним, оскільки, наслідуючи європейські стандарти судової системи, наша держава прагне удосконалити механізми здійснення правосуддя, тому надалі виникне необхідність створювати та запроваджувати суд присяжних в апеляційній та касаційній інстанціях, особливо коли у суді першої інстанції кримінальна справа розглядалась судом присяжних.

Цивільно-процесуальний кодекс України передбачає розгляд справ у складі одного судді й двох присяжних. До такої категорії відносяться справи окремого провадження: про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; про усиновлення; про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу [8].

У кримінальному судочинстві участь присяжних можлива лише у суді першої інстанції у справах щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі.

Відповідно до Кримінального кодексу України покарання у вигляді довічного позбавлення волі можливе за вчинення таких кримінальних злочинів: ч. 3 ст. 110 «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України»; ст. 112 «Посягання на життя державного чи громадського діяча»; ч. 2 ст. 115 «Умисне вбивство»; ч. 3 ст. 258 «Терористичний акт»; ч. 3 ст. 321-1 «Фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів»; ст. 348 «Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця»; ст. 379 «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя»; ст. 400 «Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги»; ч. 5 ст. 404 «Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків»; ч. 2 ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни»; ч. 2 ст. 439 «Застосування зброї масового знищення»; ч. 1 ст. 442 «Геноцид»; ст. 443

«Посягання на життя представника іноземної держави» [9].

Такі справи за клопотанням обвинуваченого слухаються судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних. Кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних щодо всіх обвинувачених, якщо хоча б один із них заявив клопотання про такий розгляд [5]. Саме наявність двох умов: обвинувачення особи у скоєнні злочину, за який може бути передбачене довічне позбавлення волі, та наявність клопотання обвинуваченого про розгляд його справи за участю присяжних, є підставою залучення до участі у справі присяжних.

Відмінності розгляду справ судом присяжних у кримінальному та цивільному судочинстві полягають в тому, що цивільне процесуальне законодавство передбачає обов'язкову участь присяжних у деяких категоріях справ окремого провадження, їх участь носить імперативний характер та не має альтернативи. Кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість розгляду певних категорій кримінальних справ за наявності бажання обвинуваченої особи. Можливість реалізації такого права забезпечується обов'язком певних суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин.

Обов'язок роз'яснити обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, можливість та особливості розгляду кримінального провадження стосовно нього судом присяжних покладається на прокурора та суд. Таке роз'яснення має бути зроблено наприкінці досудового розслідування, а також у підготовчому провадженні [5].

Роз'яснення прокурора здійснюється до початку судового розгляду, воно повинно мати письмову форму і додається до обвинувального акта та реєстру матеріалів досудового розслідування, які передаються до суду. Встановлений порядок роз'яснення права на суд присяжних і його фіксування створюють необхідні умови для реалізації обвинуваченим наданого йому права. Обов'язкове роз'яснення прокурором підозрюваному права на суд присяжних є гарантією забезпечення фундаментального права на справедливий суд, а тому і невиконання цього нормативного припису прокурором свідчить про невідповідність обвинувального акта вимогам закону, адже до нього, як зазначено у ч. 2 ст. 384 КПК України, має бути долучено письмове роз'яснення цього права. В даному

контексті необхідно зауважити, що всупереч відсутності у ст. 291 КПК України зазначеної вимоги ст. 384 КПК України є спеціальною нормою щодо загального порядку складання обвинувального акта, передбаченого ст. 291 КПК України [10, с. 97].

Відповідно до ч. 2 ст. 314 КПК України у підготовчому провадженні роз'яснення особі права на суд присяжних (його вона може реалізувати, заявивши клопотання про це) має здійснюватися судом на початку судового засідання, коли його учасники в порядку, передбаченому ст. 345 КПК України, отримали пам'ятки про свої права та обов'язки. Обов'язок переконатися в тому, що учасникам зрозумілі їхні права, покладається на головуєчого суддю. Надалі на суд покладаються й інші обов'язки, які виходять із реалізації особою права на те, щоб її справа була розглянута судом за участю присяжних [11, с. 193].

Отже, суд у підготовчому засіданні має перевірити наявність такого додатка до обвинувального акта та у разі його відсутності повернути обвинувальний акт прокурору на підставах, передбачених п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК України [5].

Наступним етапом реалізації розгляду кримінальної справи судом присяжних буде відбір присяжних та формування складу суду.

Відбір присяжних здійснюється через виконання послідовних організаційних і процесуальних дій, котрі спрямовані на формування необхідного складу суду з числа громадян України, які здатні чесно і неупереджено судити про обставини вчиненого злочину та ухвалити законний, обґрунтований і справедливий вирок.

Ст. 383 КПК України передбачає, що кримінальне провадження судом присяжних здійснюється відповідно до загальних правил цього Кодексу з особливостями, встановленими § 2 гл. 30 [5].

Підготовча частина судового розгляду характеризується проведенням процедури відбору присяжних, яку можна розділити на три основних етапи, зміст кожного з яких утворює низку послідовних організаційних і процесуальних дій. Перший етап – організаційний, на цьому етапі формуються списки присяжних. Другий етап – процесуальний, включає відбір присяжних у суді, зокрема: виклик необхідної кількості присяжних до суду; виконання підготовчих дій; заяву і вирішення питання самовідводів; опитування кандидатів у присяжні головуєчим, сторонами та потерпілим для з'ясування обставин, що перешкоджають участі особи як присяжного

в розгляді даного кримінального провадження; внесення прізвищ відібраних присяжних до журналу судового засідання. На другому етапі має реалізовуватися принцип випадкового характеру вибору кандидатів у присяжні, що створює передумови рівної можливості для будь-кого з громадян, які відповідають чинним вимогам закону, увійти до колегії присяжних. Завершальним є третій етап, який за своєю правовою природою також є процесуальним, на цьому етапі присяжних приводять до присяги [10, с. 113–114].

Такі імперативні, послідовні процесуальні дії є виявом суворої процесуальної форми кримінального судочинства та виступають гарантією законного і справедливого розгляду справи.

Висновки і пропозиції. Аналізуючи місце, яке сьогодні займає інститут присяжних, можна зробити висновок, що увага влади, з огляду на нормативне закріплення деталей призначення та умов участі присяжних, до цього інституту досить висока. З кожним роком судова система України модернізується та наближається до високих європейських стандартів, тому можемо констатувати, що інститут присяжних в Україні надалі продовжить розвиватися, створюючи необхідні умови участі громадськості у вирішенні важливих питань правосуддя, та в майбутньому стане зразковим інститутом народовладдя в судовій системі.

Список використаної літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Організація судових та правоохоронних органів : навчальний посібник ; у 2 ч. / за ред. Л.М. Москвич. Харків : Право, 2018. Ч. 1. 244 с.
3. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США : підручник. Київ : Україна, 1999. 554 с.
4. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений на коих они основаны. Учреждение судебных установлений. Ч. 3. Санкт-Петербург : Издательство государственной канцелярии, 1867. 218 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 8 серпня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#top>.
6. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. Дата оновлення: 5 серпня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

7. Щерба В.М., Юхно О.О. Кримінальне провадження в суді присяжних : монографія. Харків : Панов, 2018. 274 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. Дата оновлення: 5 серпня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
9. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 травня 2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 8 серпня 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
10. Солодков А.А. Теоретичні основи та практика здійснення провадження в суді присяжних в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 219 с.
11. Колодчин В.В., Туманянц А.Р. Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2016. 228 с.

Ustinova-Boichenko G. M, Barabash N. O., Pryvydentsev O. G. Prospects for the development of the institute of public participation in the exercise of justice in Ukraine

The article is devoted to the study of the jury, as one of the forms of judicial proceedings. It is important for every democratic state to implement the institutions of democracy and access to justice for the public. In Ukraine, the institution of jurors is a relatively new legal phenomenon and is in a state of reform and development, regulates the status, form of participation, the procedure for admission of jurors by criminal procedural, civil procedural and special legislation. In criminal procedural law, a jury trial is in fact an alternative form of court composition for a criminal case. Instead, civil procedural law provides for the participation of jurors as an imperative form of proceedings for certain categories of cases.

The criminal procedure legislation establishes the conditions for a criminal case to be tried by a jury, which include: accusing a person of committing a crime that may be punishable by life imprisonment and the presence of a defendant's request for a jury trial. The duty to explain to the accused in the commission of a crime punishable by life imprisonment, the possibility and features of the criminal proceedings against him by a jury rests with the prosecutor and the court. Such clarification should be made at the end of the pre-trial investigation, as well as in the preparatory proceedings.

The normative determination of the time of explanation to the accused about the possibility of consideration of the case by a jury is a guarantee of a fair and lawful court decision in the case. The jury selection procedure is important for the trial of a jury, which consists of three main stages, the content of each of which is a series of consecutive organizational and procedural actions. Examining the place of the jury, we can say that this institution is important for the implementation of democratic principles and is constantly being modernized, taking into account the European integration orientation of our state.

Key words: *jurors, criminal proceedings, civil proceedings, justice, cases of separate proceedings, crimes punishable by life imprisonment, jury selection, jury trial.*